

УДК 81' 373;001.4 А.

А.Ж. Назарова, Ш.М. Садуова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, аға оқытушы, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: Ayim76@mail.ru

Қазақ және түрік тілдеріндегі жер-су аттарының ерекшеліктері

Мақалада қазақ және түрік тілдерінің лексикасы қарастылады. Лексиканың бір саласы ономастика, соның ішінде жер-су атауларының (топонимика) түрлері мен ерекшеліктерін жөніде баяндалады.

Топонимияны лингвистер тілдің айрықша лексика қабаты ретінде қарастырады. Ал географиялық ғылымдар тұрғысынан алғанда, топоним белгілі бір нысанға берілген атау ғана емес, оның, географиялық болмысын айқындап тұратын, мағыналық жүктемесі жағынан белгілі бір ақпарат бере алатын, жалпы алғанда сол нысанның өзінен айырып алуға болмайтын атау болып табылады. Топонимдер жергілікті жердің кеңістіктік сипаттамасын беретін бірден-бір белгі жүйесі қызметін атқарады. Ал топонимдерді (географиялық атаулар), олардың шығу тегі, дамуы, қазіргі жай-күйі, мағынасы, жазылуы мен айтылуын зерттейтін ғылым *топонимика* деп аталады.

Түйін сөздер: түрік тілі, топонимика, ономастика, географиялық атаулар.

А.Ж. Назарова

Особенности топонимов в казахском и турецком языках

В статье рассматриваются особенности топонимов в казахском и турецком языках.

Ключевые слова: турецкий язык, топонимика, ономастика, географические названия.

A.Zh. Nazarova

Features of toponyms in the Kazakh and Turkish languages

In article рассматриваются features of toponyms in the Kazakh and Turkish languages.

Key words: Turkish language, toponymics, ономастика, place names.

Географиялық нысандардың атауларын топонимдер (гректің *τοπος* – «мекен, орын» және *ονομα* – «атау») деп атайды. Жалпы алғанда, лингвистиканың атаулар туралы саласы болып табылатын ономастика тұрғысынан алғанда, топоним дегеніміз – тілдің номинация қызметін атқаратын, атайтын және белгілейтін бірлігінің бірі. Белгілі бір белгісі бойынша, яғни аумақтық, тілдік, кейде хронологиялық ерекшелігі бойынша анықталатын географиялық атаулардың жиынтығын топонимия деп атайды. *Топонимия немесе топонимикон* топонимика ғылымының зерттеу объектісі болып табылады [1, 6.].

Топонимияны лингвистер тілдің айрықша лексика қабаты ретінде қарастырады. Ал географиялық ғылымдар тұрғысынан алғанда,

топоним белгілі бір нысанға берілген атау ғана емес, оның, географиялық болмысын айқындап тұратын, мағыналық жүктемесі жағынан белгілі бір ақпарат бере алатын, жалпы алғанда сол нысанның өзінен айырып алуға болмайтын атау болып табылады. Топонимдер жергілікті жердің кеңістіктік сипаттамасын беретін бірден-бір белгі жүйесі қызметін атқарады. Ал топонимдерді (географиялық атаулар), олардың шығу тегі, дамуы, қазіргі жай-күйі, мағынасы, жазылуы мен айтылуын зерттейтін ғылым *топонимика* деп аталады.

Қазақ тіліндегі топонимдерді қалыптастыруға географиялық терминдер, күнделікті қолданыстағы сөздер, сан есімдер, түр-түстіті білдіретін анықтауыштар қатысады, сонымен қатар топонимдерге адам есімдері (*антро-*

поним), халық, тайпа атаулары (этноним), өсімдік атаулары (фитонимдер), жануар атаулары (зоонимдер) негіз болады.

Топонимдер құрылымы жағынан жай және күрделі атаулар болып бөлінеді. Жай топонимдер карапайым *апеллятивтен* (мысалы, Теңіз лимнонимі, *антропоним*, *этнонимнен* (мысалы, Қыпшақ потамонимі, Абай қаласы атауы) тұрады. Кей жағдайда жай топонимдер өте қысқы болады.

Күрделі топонимдер анықтауыш пен терминнен (мысалы, Ақ+төбе), апеллятивке әртүрлі жұрнақ немесе жалғаулар жалғану арқылы (Алма+лы, Шал+дар), *сан* есім мен апеллятивтен (мысалы, Үш+қоңыр) тұруы мүмкін.

Осы аталғандар арасында әсіресе *сан есім мен апеллятивтен* тұратын атаулар жиі кездеседі. Мұндай «сандық» атаулар белгілі бір объектінің, заттың санын Үшкүдық, Бестөбе, Бесқауға), ретін (Үшінші ауыл) көрсетуі мүмкін.

Қазақ және түрік топонимдерін географиялық негізде, жіктеу мақсатында: аумақтық жер бедері, жыныстардың құрамы мен құрылысы, климат пен ауа-райы, жердің төсеніш беті және өсімдіктер мен жануарға байланысты бірнеше семантикалық топтарға бөлуге болады.

Бірінші топты аумақтық жер бедерін сипаттайтын атаулар тобы құрайды. Қазақ және түрік тілдеріндегі тау, төбе, жота, шоқы, қырат, шатқал, жыра, аңғар атауларына өте бай екендігін және олардың жіктелген сипат алатындығы жөнінде пікір көптеген зерттеушілердің еңбектерінде көрініс тапқан. Осы бай мұрадағы метафоралық сөздер бірнеше семантикалық топтарға бөлінеді:

- *жалпы адам мен жануарларға ұқсату*: Айғыржал (тау, Қарағанды обл.), Балашоқы (төбе, Шығыс Қазақстан обл.), Итжон (тау, Алматы обл.), Келіншектас (тау, Қарағанды обл.), Тышқанқұм (құм, Манғыстау обл.); түрік тілінде: *Mehmetbeyobası, Ahmetdağı, Ahmetpınarı, Mehmetağa, Ahmetbeyler, Mehmetalın, Karamehmet, Ahmettepesi, Ahmetyeri, Mehmetçavuş* және т.б.

- *адам мен жануарлардың дене мүшелеріне ұқсату*: Түлкібас (төбе, Жамбыл обл.), Қабақ (төбе, Қарағанды обл.), Мұрын (тау, Павлодар обл.), Тұмсық (төбе, Жамбыл обл.), Мойынқұм (құм, Алматы обл.), Кіндіктас (тау, Жамбыл обл.), Бауыр (тау, Қарағанды обл.), Бүйрек (тау, Қарағанды обл.), Қарын (төбе, Манғыстау обл.), Жамбас (тау, Алматы обл.);

- *баспана бөліктеріне, тұрмыстағы заттарға ұқсату*: Асутөр (асу, Алматы обл.), Бесік (асу, Алматы обл.), Босаға (тау, Оңтүстік Қазақстан обл.), Керегежал (тау, Қарағанды обл.), Қакпақ (тау, Алматы обл.), Құлақшын (тау, Жамбыл обл.), Саты (Алматы обл.), Шаңырақтас (тау, Қарағанды обл.), Шоқпартас (тау, Шығыс Қазақстан обл.), Шымылдық (тау, Шығыс Қазақстан обл.); түрік тілінде: *Bel, Belen, Belenalan, Belenhan, Belenköy, Derebahçe, Derekuyu, Dereköva, Dereyayla, Pınarbaşı, Subaşı, Dağadibi, Gedik, Çamönü, Çamardı* және т.б.

- *іс-қимыл, әрекетті білдіретін сөздермен әсірелеу*: Адамшықпас (төбе, Шығыс Қазақстан обл.), Балажетпес (тау, Шығыс Қазақстан обл.), Биесыймас (тау, Шығыс Қазақстан обл.), Бұққан (тау, Алматы обл.), Демікпе (асу, Алматы обл.), Жабық (төбе, Алматы обл.), Оқжетпес (тау, Ақмола обл.), Талмас (тау, Оңтүстік Қазақстан обл.).

- *мифологиялық-сакральды мазмұны бар бейнелі атаулар*: Әулие (тау, Жамбыл обл.), Әулиетебе (тау, Қарағанды обл.), Әулиешоқы (тау, Алматы обл.), Шайтансай (сай, Ақтөбе обл.) және т.б.

Екінші топтағы атаулар қатарына аумақтың геологиялық құрылысын сипаттайтын топонимдер жатады. Мұндағы атауларды жіктеу жыныстардың құрамы мен құрылысына, ерекшеліктеріне байланысты жүзеге асырылады. Топонимдерде геологиялық жыныстар құрамы туралы ақпарат тура мағынасында (Борлы, тау, Ақмола обл.; Қабыршақты («улутасты» деген мағынада; қоныс, Атырау обл.), Қайыршақ (төбе, Маңғыстау обл.) *Жезді* (қоныс, Қарағанды обл.), *Таскөмірсай* (құрғақ арна, Алматы обл.), *Күмісті* (өзен, Оңтүстік Қазақстан обл.), *Күйетас* (Текелі маңы, Суықтөбе тауы) және т.б. жатады.

Үшінші топтағы атауларға климатты және гидрографияны сипаттайтын топонимдерді жатқызады. Климат пен гидрографиялық жағдайды сипаттайтын атаулар тобының қалыптасуы ең алдымен бұл факторлардың шаруашылық маңызымен түсіндіріледі. Климаттық жағдайды сипаттайтын атаулар көбінесе оның басты белгілерін бейнелейтін *суық-ыстық, салқын-жылы, жаурау, шуақ, жел (боран, жел, дауыл, ұйтқыма), бұлт, бұршақ, жауын (жаңбыр), қар, тұман, қырау* лексемаларының қатысуымен жасалады. Мысалы түрік тілінде мынадай атаулар кездеседі: *Soğukpınar*

(*Суықпынар*), *Soğuksu* (*Суықсу*), *Dumlupınar* (*Шықтыбұлақ*) сияқты топонимдер.

Төртінші топты тесеніш бетті сипаттайтын атаулар құрайды. Бұл атаулар тобына кейбір жайылымдық терминдер (борбас, құм, шақат және т.б.) негізінде қалыптасқан атаулармен қатар, ылғалдануы мен сортаңдану деңгейін бейнелейтін топонимдер жатады: *Алажер*, *Ақбалшық*, *Көкөзек*, *Ақтасты* (шөгінділердің түсін сипаттайтын атаулар), *Жосалы*, *Боржер*, *Бақалшақты*, *Ашудасты* (шөгінділердің құрамын көрсететін атаулар), *Қона*, *Сазды*, *Қорыс* (жердің ылғалдануын сипаттайтын атаулар), *Бозінген*, *Сортақыр*, *Сортаң*, *Соршасай* (сортаңдау деңгейін көрсететін атаулар), *Шалғынды*, *Шілікті*, *Тікенді*, *Талды* (өсімдік жамылғысын көрсететін атаулар).

Бұл топтамадағы топонимдер арасында тау мен қоныс, жайылымдық жерлер атауларының басым болуын осымен түсіндіруге болады. Осы ретте қазақ халқының төсеніш бетін сипаттайтын терминдерінің көпшілігі қазіргі ғылыми айналымға кеңінен енгендігін атап кетуге болады.

Бесінші топқа өсімдік және жануарлар дүниесін сипаттайтын атаулар топтастырылған. Жалпы алғанда, өсімдіктердің географиялық атаулар құрамында жиі кездесуін өсімдіктердің шаруашылық маңызымен түсіндіруге болады. Географиялық атаулар құрамында ағаштар және пайдалы өсімдіктердің де атаулары кездеседі. Олардың көпшілігі шаруашылық және күнделікті тұрмыста пайдалы өсімдіктер болып табылады. Қазақ және түрік тіліндегі өсімдік атауларымен байланысты топонимдер: *Алматы*, *Шілі*, *Шиөзен*, *Қайыңдықөл*, *Қандағаш*, *Ақтоғай*, *Көкпекті*, *Қосағаш*, *Шөптікөл*, *Теректі*, *Изенді*, *Қарақамыс*, *Қияқты*, *Алаботалы*, *Қарағайлы*, *Ағаштыкөл*, *Ошағанды*, *Ақши*, *Ақсізек*, *Ауыалық*, *Bademli*, *Erikli*, *Fındıklı*, *Gülpinar*, *Çiçekpınar*, *Ihlamur*, *Armutlu*, *Paуatlı* және т.б.

Зоонимдердің катысуымен жасалған атаулар төрт түлік малдың, жабайы жануарлардың және метафоралық теңеу сөздер ретінде жануар атауларымен байланысты болады. Мысалы: *Құланды*, *Семізбұға*, *Доңызтау*, *Шошқакөл*, *Жыланды*, *Құндызды*, *Шыбынды*, *Қоянды*, *Қасқасиыр*, *Tavşanlı* (*Қоянды*), *Kuşlu* (*Құсты*), *Kuştere* (*Құстөбе*), *Kurttere* (*Қасқыртөбе*), *Keçili* (*Ешкілі*), *Geyikli* (*Қиікті*), *Güvercin* (*Көгершін*), *Turna* (*Тырна*), *Turnasıyu* (*Тырнасуы*), *Kargakonmaz* (*Қарғақон-*

бас), *Yeşilkabak* (*Жасылқабак*), *Elmalı* (*Алмалы*), *Auyalı* (*Айвалы*) және т.б.

Бізді қоршаған географиялық атаулардың түстермен байланысты қойылғандары айрықша топты құрайды. Тіл маманы К. Рысбергенованың соңғы зерттеулері (2010) қазақ топонимиясында 10 негізгі түс (ақ, қара, қызыл, сары, көк, қоңыр, боз, ала, сұр, жирен) атрибутталғанын көрсетеді. Осы түстердің арасында топонимикалық белсенділігі жөнінен Қазақстанның барлық барлық аймақтарында таралған *ақ*, *қара*, *қызыл*, *сары*, *көк* лексемалары басымдылық көрсетеді [6, 78]. Ал дүние жүзіндегі басқа да халықтардың ландшафт ерекшеліктерін қабылдауы ең алдымен түс арқылы болған. Сондықтан жер шарының кез келген түкпірінде түспен байланысты атаулар жетерлік.

Ақ. Бұл түспен байланысты атаулар географиялық нысандардың барлық дерлік түрлеріне берілген атауларда кездеседі. *Ақ* сөзі түсті анықтаушы ғана емес, кейбір жағдайда «таза», «қасиетті» деген ауыспалы мағынасында да қолданылған.

Қазақ және түрік тілдеріндегі *ақ* түспен байланысты тау жыныстары атауларының болуын ең алдымен басын қар мен мұз басып жатуымен түсіндіруге болады. Сондықтан бұл атаулар тобы қазіргі заманғы мұздықтар таралған аймақтарда жиі кездеседі. Мысалы, Маңғыстау түбегіндегі *Ақтау* ақшыл түсті әктасты жыныстардан түзілгенін білдіртсе, Түркия жеріндегі *Akbaş Akbas*, *Aktaş* (*Ақмас*), *Aktepe* (*Ақтөбе*) сияқты атаулардың да ұқсас мағынада екенін аңғаруға болады. Қазақстанда шөбі тез қурап, ақшыл түске енетін шөлейтті аймақтардағы жазық жерлерде *Ақдала*, *Ақжазық*, *Ақсу*, *Ақбұлақ* тәрізді атаулар жиі кездесетіндігі сияқты түрік топонимінде де *ақ* сөзімен байланысты айтылатын атаулар да баршылық. Мысалы: *Akarmut* (*Ақалмұрт*), *Akbel* (*Ақбел*), *Akçay* (*Ақбұлақ*), *Aksu* (*Ақсу*) сияқты.

Ала. Бұл топтағы топонимдер арасында Алатау атауы көне деп есептеледі. Ғалымдар мұны *ала* сөзінің ежелгі түркілік сөз қатарына жататындығымен түсіндіреді. Г. Қонқашбаев (1951) Алатауды «қарлы таулардың жалпы атауы» деп түсіндірсе, Э. М. Мурзаев (1984) бұл атау типологиялық маңызға ие екендігін атап өтіп, «мәңгі қар жамылғысы сақталатын және биіктік белдеулілік тән тауларға» берілетінін туралы жазған. Орыс зерттеушісі Е.

К. Мейендорф (1975) бұл атауға қатысты осыған ұқсас пікір айтқан: «Бұл таулардың «ала» аталуы кейбір шыңдарын мәңгі қар басып жатуына және кейбірінде қардың мүлде дерлік болмауына байланысты ақ пен қараның араласуы болады... Осы ала-құлалық тау атауына себепші болған» [4].

Қара. Құрамында қара анықтауышы бар топонимдердің басым көпшілігі түспен байланысты болып келеді. Көбінесе географиялық объектінің түсін қара деп қабылдау қоршаған ортадағы басқа нысандармен салыстыру негізінде жүргізілетіндіктен, «қара» деп аталған объектінің барлығы бірдей дәл сондай қара болмайды. Мысалы, Германиядағы әйгілі *Шварцвальд* тау массиві қазақ тіліне аударғанда «қара орман» дегенді білдіреді, шындығында да бұл таудың жоғарғы белдеуін күңгірт қылқанды ормандар көмкеріп жатыр, олар алыстан қара түсті болып көрінеді [1].

Қарақұм шөл типін білдіретін ландшафттық термин ретінде өсімдікпен бекіген құмдарға қатысты қолданылады. Қазақстан мен Орта Азияда ірілі-ұсақты оннан астам Қарақұм бар. Кейбір зерттеушілер Қарақұм атауы құмдардың жалпы түсіне мүлде сәйкес келмейді. Өйткені олар сарғыш қоңыр немесе қызғылт реңкте болатынын айтады. Қарақұм аталатын құмды өңірлер өсімдік жамылғысымен бекіген, құм бетін өсімдік жауып жатқандықтан күңгірт болып келетін жерлер болып табылады. Сондықтан сусыма құмдарға тән Аққұмнан Қарақұмның ландшафтылық ерекшеліктері географиялық атауларда *ақ* және *қара* анықтауыштары арқылы айқындалып берілген. Бұл мағынасында алғанда, құм атауларындағы *қара* ландшафттық сипатын бейнелейді деуге болады.

Ал Қазақстандағы бірнеше Қаратаудың болуы ең алдымен бұл тауларды құрайтын жыныстардың қара түсімен байланысты болады. Түркілік номинация ерекшеліктеріне сәйкес, қазақ топонимиясындағы Қаратау атауы тау типін білдіреді: жазда биік шыңдарында қар мен мұз сақталатын Алатауға керісінше, бұл атау қар жамылғысы жазда еріп кететін, онша

биік емес тауларға қатысты да қолданылады. Сонымен қатар, түрік тілінде де *Kakaköy* (*Қарауыл*), *Karaağaç* (*Қараағаш*), *Karabalta* (*Қарабалта*), *Karabulut* (*Қарабұлт*), *Karagöl* (*Қаракөл*), *Kara deniz* (*Қара теңіз*), *Karabel* (*Қарабел*) сияқты *қара* сөзімен жасалған топонимдердің қара түспен байланысты аталғаны байқалады.

Қызыл. Атауы қызыл түспен байланысты ірі объектілер қатарына Қызыл теңіз, Қызылқұм және т.б. жатқызуға болады.

Қызыл теңіздің атауы теңіз табиғатынан хабар береді, теңіз шығанақтарына енген сайын судың қызарып бара жатқанын байқауға болады. Бұл қызыл түс осы теңізде өсетін «триходесциум эритреум» деп аталатын өте ұсақ қызыл түсті балдырлармен байланысты болады.

Қызыл түс атауы ретінде Қарағанды және Шығыс Қазақстан облыстарында кеңінен таралған. Негізінен жер бедерінің дөңес пішіндерінің атауларында қалдық массивтер мен аласа тауларда таралған қызыл түсті граниттерге қатысты болса, ойыс, тегіс жер бедері жағдайында қызыл түсті шөгінділермен байланысты атауларда кездеседі [1].

Ал, түрік тілінде *қызыл* сын есімімен жасалған атаулардан жер-су аттарының түскі қатысты жасалғанды байқалады. Мысалы: *Kızılelma* (*Қызылалма*), *Kızılağaç* (*Қызылағаш*), *Kızılbel* (*Қызылбел*), *Kızıлтаş* (*Қызылтас*), *Kızıldere* (*Қызылөзен*) және т.б.

Сарысу және Сарыбұлақ, сияқты өзен атауларымен қатар, *Сарыарқа*, *Сарыдала*, *Сарыөзек*, *Сарытөбе* тәрізді атаулардың қалыптасуына негіз болған қазақ жерінің құрғақ далалары мен шөл-шөлейттерінде аптапты, құрғақ жаз өсімдік жамылғысының тез қурап, жазықтың сары реңкке енуі, алайда, қазақ халқының ат қоюдағы айрықша бір ұстанымын да ескерген жөн: кей жағдайда халқымыз «ұзақ сонар», «кең-байтақ» деген ұғымды *сары* сөзі арқылы жеткізген. Сондықтан қазақ санасында *Сарыарқа* сары түсті ұсақ шоқылар ғана емес, кең-байтақ аумақ болып табылады.

Әдебиеттер

- 1 Каймуллин К.Д. Топонимика. Оқулық. Алматы: Дәуір, 2011. – 584.
- 2 Жанұзақов Т. Қазақстан географиялық атаулары. Алматы облысы. – Алматы: Арыс, 2005. – 256.
- 3 Керимбаев Е.А. Лексико-семантическая типология оронимии Казахстана: автореф. ... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1988. – 24 с.

- 4 Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – М., 1975. – 181 с.
- 5 Yasan Eren. Yer Adlarımızın Dili. – Ankara: TDK. Yay:246. 2 basky, 1989.
- 6 Рысбергенова К. Историко-лингвистическое исследование топонимов Южного Казахстана. – Алматы: Ғылым, 2000. – 153 с.

References

- 1 Kymulldinova K.D. Toponomika. Okuluk// Almaty: Davir – 2011. – 584.
- 2 Zhanuzakov T. Kazakhstan geografialik ataulari. Almaty obylysy// Almaty: Arys – 2005. – 256.
- 3 Kerymbayev E.A. leksiko-semanticheskaya tipologoya oronymy Kazakhstana: avtoref. ... kand. фyлол. Nauk //Alma –Ata - 1988. – 24.
- 4 Meyendorf E.K. Puteshestvye iz Orenburga v Bukharu // M.- 1975. – 181 с.
- 5 Yasan Eren. Yer Adlarımızın Dili // Ankara: TDK. Yay:246. 2 basky -1989.
- 6 Pysbergenova K. Istorika-lingvysticheskoye issledovaniye toponimov Yuzhogo Kazakhstana // Almaty: Gylym -2000. – 153 с.